

PAPER DETAILS

TITLE: IBN MU'TÎ'NİN NAHV'E DAİR GÖRÜS VE TERCİHLERİ

AUTHORS: İsmail DEMİR

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/180030>

İBN MU‘TÎ’NİN NAHV’E DAİR GÖRÜŞ VE TERCİHLERİ

İsmail DEMİR (*)

Öz

İbn Mu‘tî, Arap Dili ve Edebiyatına vukûfiyeti olan değerli bir dil bilginidir. Kaynaklar, onun Arap Dili ve Belâgatı alanında birçok eserinin olduğunu bildirmektedirler. Ancak eserlerinden birçoğu günümüze ulaşmamış olup ismen bilinmektedir.

Şu ana kadar ulaşabildiğimiz eserlerinden birkaçı şunlardır: *ed-Durretu’l-elfiyye fî ‘ilmi’l-‘Arabiyye*; *el-Fusûlu’l-hamsûn* ve *el-Bedî‘ fî sinâ‘ati’ş-şi‘r* isimli eserleridir.

Biz bu makalede, İbn Mu‘tî’nin *ed-Durretu’l-elfiyye* ve *el-Fusûlu’l-hamsûn* isimli iki eserinde yer alan ve infırat ettiği, kendine ait veya kendinden sonraki nahivcilerin katıldığı görüşlerini on beş maddede ele alıp incelemeğe çalıştık.

Anahtar Kelimeler: *ed-Durretu’l-elfiyye*, *el-Fusûlu’l-hamsûn*, görüş, infırat, şiir, İbn Mu‘tî.

Abstract

Ibn Mu‘tî is a valued scholar who has a in-depth information on Arabic Language and Literature. It is known in the literature that there are many works of him on Arabic Language and Eloquence. However; many of his works have not remained extant and they have been only known nominally.

Some of the works which have been extant are: *ed-Durretu’l-elfiyye fî ‘ilmi’l-‘Arabiyye*; *el-Fusûlu’l-hamsûn* and *el-Bedî‘ fî sinâ‘ati’ş-şi‘r*.

In this paper, both his opinion Ibn Mu‘tî’s *ed-Durretu’l-elfiyye* and *el-Fusûlu’l-hamsûn* and other linguists’ views are discussed in fifteen items.

Key words: *ed-Durretu’l-elfiyye*, *el-Fusûlu’l-hamsûn*, opinion, solitude, poem, Ibn Mu‘tî.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Giriş

Arapça'nın günümüzün en zengin ve çok konuşulan dillerinden birisi olduğu bilinmektedir. Bu dilin gramerinin tespiti belli merhaleler geçirmiştir. İslâm'dan önceki dönemde yaşayan Arapların yazılı bir gramerinin olmadığı bilinmekle birlikte, doğuştan gelen tabii yetenekleri ile fasih, gramer kurallarına bağlı konuştukları ve şiir terennüm ettikleri ifade edilmektedir. Bu durum, *lahn*'ın (fasih olmayan, kuralsız hatalı konuşma) Cahiliye döneminde hiç mevcut olmadığı anlamına gelmemektedir.

İslâmî dönemde, Arap olmayanların Müslüman oluşu, bu dilin fethedilen bölgelerde din ve bilim dili olarak yaygınlaşmasıyla lahn artmaya başlamıştır. Bu nedenle dilin bozulmasının önüne geçmek için çeşitli çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar sonucunda dil ekolleri ortaya çıkmıştır. Basra, Kûfe ve Bağdat dil mektepleri oluşmuş ve bu ekollerin dil ve gramer hususunda birbirinden farklı görüşleri ortaya çıkmıştır. Adı geçen bu dil mekteplerinin görüşleri ile ilgili çok sayıda ilmi kitaplar da yazılmıştır.

Müellifin yaşadığı dönemde (hicrî 6 ve 7. asır) dil kural ve kaideleri ile tekâmül ettiği için İbn Mu'tî'nin, eserlerinde çeşitli dil ekollerinin görüşlerine yer verdiği görülmektedir. Bununla birlikte o, eserlerinde kendi görüş ve düşüncelerine de yer vermiştir. Müellif, dil ve gramer konusundaki fikir ve kanaatlerinde değişik dil ekollerinin görüşlerini taklit ettiği gibi, zaman zaman kendine mahsus görüşler de ileri sürmüştür.

Bu Makalede İbn Mu'tî'nin *ed-Durretu'l-elfiyye* ve *el-Fusûlu'l-hamsûn* isimli eserlerindeki Arap dili ve grameri ile ilgili inifrat ettiği görüşleri ele alınıp incelenmiş ve çeşitli açıklamalar yapılmıştır.

A. İbn Mu'tî'nin Kendine Ait Görüşleri

Müellifin Arap grameri ile ilgili eserlerine bakılarak onun Basra Nahiv Mektebi yanlısı olduğunu kabul etmek mümkündür. Ancak o mutaassıp bir ilim adamı değildir. O'nun zaman zaman Kûfelilerin görüşlerini tercih ettiği de görülmektedir. Müellif, sadece bu iki nahiv mektebinin görüşlerini tercih etmek suretiyle kendisini bu çerçeve ile de sınırlandırmamış, birçok yerde Bağdâd Nahiv Mektebinin ve hocası el-Cezûlî'nin görüşlerini de benimsemiştir.¹ Ancak İbn Mu'tî Arap grameri ile ilgili bazı görüşlerinde yalnız kalmıştır, yani o görüşü ilk olarak kendisi ortaya atmış veya kendisinden başka aynı görüşü paylaşan herhangi bir dil bilgini olmamıştır. Bazen de Müellife, ait olan görüşe nahivcilerin bazıları iştirak etmiştir. İbn Mu'tî'nin kendi görüşlerini şu şekilde sıralayabiliriz.

1 Nevzat H. Yanık, "İbn Mu'tî", *DİA*, (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi) İstanbul, 1999, XXI, 213.

1. كَانَ gibi amel eden fiillerden مَادَامَ konusunda, İbn Mu'tî bu fiilin haberinin, isminin önüne geçemeyeceğini ifade etmektedir. Nitekim meşhur kitabı *Elfiyye*'sinde yer alan bir beytinde şöyle demektedir. Recez²

وَلَا يَجُوزُ أَنْ تُقَدَّمَ الْحَبْرُ عَلَى اسْمِ مَادَامَ وَجَازَ فِي الْآخِرِ

“مَادَامَ nin haberinin ismi üzerine takaddümü (isminin önüne geçmesi) caiz olmaz, diğerlerinde olur.”

Bilindiği gibi كَانَ ve kardeşleri isim cümlesinin başına gelirler, mübtedayı isim haberi de haber alırlar.

İbn Mu'tî, *el-Fusûl fi'n-nahv (el-Fusûlu'l-hamsûn)* adlı eserinde ise bu hususta şu ifadelerle yer vermektedir. وَلَا أَمَّا مَادَامَ، فَلَا يَجُوزُ تَقْدِيمُ خَبَرِهَا عَلَيْهَا، وَلَا عَلَى اسْمِهَا. وَلَا تُفْصَلُ عَنْهَا مَا، بِخِلَافِ أَخَوَاتِهَا. (مَادَامَ) fiiline gelince, bunun haberinin kendisi ve isminin önüne geçmesi caiz değildir. مَادَامَ ile مَا nın ayrılması da mümkün değildir, diğerleri bunun zıddıdır.)

es-Suyûtî (öl.911/1505), İbn Mu'tî'nin مَادَامَ fiilinin haberinin, isminin önüne geçemesinin caiz olmadığı görüşünde olduğunu, İbn İyâz'ın (öl.681/1282) ise, “önceki ve sonraki dil bilginlerinin eserlerin bu durumun caiz olmadığını öngören herhangi bir ifadeye vakıf olmadım. Bu hususta soru ve araştırmalarımı çoğaltma- ma rağmen hiçbir kimsenin onun adı geçen görüşüne katıldığına dair bir bilgi elde edemedim.” dediğini bildirmektedir.⁴

مَادَامَ nin haberinin kendi önüne geçmesi bütün dilcilere göre caiz değildir. Ancak ismi üzerine takaddümünün caiz olmadığı görüşü sadece İbn Mu'tî'ye aittir. Diğer nahivcilere göre caizdir.

2. İbn Mu'tî, kase (yemin) konusunda, kasemin cevabı لَا veya مَا ile olumsuz olduğunda مَا nın hazfının caiz olacağı görüşündedir. Nitekim o, bu hususta şöyle demektedir. Recez⁵

2 İbn Mu'tî, Yahyâ b. 'Abdilmu'tî b. 'Abdinnûr, *ed-Dürretü'l-elfiyye Elfiyyetü İbn-i Mu'tî fi'n-nahv ve's-sarf ve'l-hatt ve'l-kitâbe*, nşr. Süleymân İbrâhîm el-Belkîmî, Kahire, 2010, s. 45.

3 İsmail Demir, *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eseri*, basılmamış y. lisans tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, metin, s.17.

4 es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-nahv*, I-IV, nşr. 'Abdulilâh Nebhân, İbrâhîm Muhammed 'Abdullah, Gâzî Muhtâr Tuleymât, Ahmed Muhtâr eş-Şerîf, Dimaşk, 1406/1985, III, 8-9.

5 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s. 26.

وَإِنْ أَتَى الْجَوَابُ مَنْفِيًّا بِلا أَوْ مَا كَقَوْلِي : وَالسَّ مَا فَعَلَا
فَإِنَّهُ يَجُوزُ حَذْفُ الْحَرْفِ إِذْ أَمِنُوا الْإِبَّاسَ خَالَ الْحَذْفِ
كَقَوْلِهِ : تَاللَّهِ تَفْتُو 6 حَذْف " لا " مِنْهُ أَيْ لَا تَفْتُو الْمَعْنَى عُرِفَ

“Semâ`ya yemin olsun ki (o) yapmadı.” Sözümde olduğu gibi (kasemin) cevabı لا veya ما ile olumsuz olur, hazif hâlinde de karışıklık olmaz ise hazf (ما nın) caiz olur. Nitekim “oğulları, Allah’a yemin ederiz ki, sen hâlâ Yûsuf’u anıp duyuyorsun.” ayetinde تَفْتُو fiilinde bulunan لا mana anlaşıldığından hazf edilmiştir. Takdiri لا تَفْتُو şeklindedir.

Takiyyüddîn İbrâhîm b. el-Huseyn (öl. ? h. 7. asır), *Elfiyye* şerhinde; yukarıdaki beyitleri verdikten sonra, harften kastedilen tek başına لا harfidir. Zira ما harfinin hazfedildiği duyulmamıştır. تَفْتُو fiilinden لا hazfedilmiştir. Eğer hazfedilmediği düşünülürse fiil كَتَفْتُو şeklinde olması gerekirdi.⁷ diyerek İbn Mu’tî’ye itiraz etmektedir.

Nefiy (olumsuz) لا harfinin kullanımının daha çok oluşu nedeniyle hazfının caiz ve yaygın olduğu, kullanımının az olması dolayısı ile de ما harfinin hazfının caiz olmadığı görüşü yaygındır.⁸

3. İbn Mu’tî’ *الكَلَامُ وَالْكَلِمُ* (kelâm, kelim vs.) nin tanımı konusunda, *الْقَوْلُ* (el-kavl) in tanımını yaparken, onun kelâm, kelim ve kelimeyi içine aldığını, fakat asıl olanın müfrette kullanılması olduğunu ileri sürmektedir.⁹

وقيل: إِنَّهُ حَقِيقَةٌ فِي الْقَوْلِ (el-kavl) hakkında bilgi verdikten sonra, *المُفَرِّدُ* Onun müfrette hakikat ve mürekkebe itlakta mecaz olduğunun söylendiğini ve İbn Mu’tî’nin de bu görüşte olduğunu bildirmektedir.¹⁰

6 Yûsuf, 12/85.

7 Takiyyüddîn İbrâhîm b. el-Huseyn, *es-Saffetü’s-Saffiyye fî Şerhi ed-Dürretü’l-elfiyye*, I-III, nşr. Muhsin b.sâlim el-‘Umeyrî, Câmî’atu Ummi’l-Kurâ, 1419-20/1998-2000, II, 337.

8 Bkz. İbn Hişâm el-Ensârî, ‘Abdullah Cemâluddîn, *Muğn’l-Lebîb ‘an Kütübi’l-E’ârîb*, I-VII, nşr. ‘Abdullaîf Muhammed el-Hatîb, Kuveyt, 1421/2000, VI, 478; es-Suyûtî, *el-Eş-bâh ve’n-Nezâir fi’n-nahv*, II, 143; Şevkî Dayf, *el-Medârisü’n-Nahviyye*, Kahire, 1967, s. 340; ayrıca bakz. İbn Mu’tî, *el-Fusûlu’l-hamsûn*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kahire, 1392/1972, s. 60.

9 İsmail Demir *İbn Mu’tî ve Kitâbu’l-Fusûl Fi’n-Nahv Adlı Eseri*, metin, s.1.

10 es-Suyûtî, Celâluddîn ‘Abdurrahmân, *Hem’u’l-Hevâmi’ fî Şerh’i Cem’i’l-Cevâmi’*, I-III, nşr. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut, 1418/1998, I, 51.

4. Müellif, isimlerin mebni oluşlarını gerektiren sebepler konusunda, وَهِيَ إِمَّا شَبَهُهُ بِالْحَرْفِ كَالْمُضْمِرَاتِ، وَالْإِشَارَاتِ، وَالْمَوْصُولَاتِ، ...¹¹ demektedir.

Yukarıdaki cümleden de anlaşıldığına göre, İbn Mu'tî, ism-i işâretlerin mebni oluşlarını harfe benzemeleri ile açıklamaktadır. es-Suyûtî, onun bu görüşünü bu şekilde yorum-suz olarak verdikten sonra: "İbn İyâz'ın şerhinde; ism-i işâretlerin mebni oluşunu, harfe benzemeleri ile açıklamak gariptir. Ben İbn Mu'tî'den başka bunu söyleyen kimse bilmiyorum." dediğini nakletmektedir.¹²

İbn 'Akîl (öl. 769/1367) ise ism-i işâretlerin manada mukadder harfe benzediklerinden dolayı mebni olduklarını ifade etmektedir.¹³ Böylece İbn Mâlik'in (öl. 672/1273) bu konuda İbn Mu'tî'nin etkisinde kaldığı görülmektedir. es-Suyûtî de bu hususta İbn 'Akîl'in görüşüne benzer bir kanaat taşımaktadır.¹⁴

5. وَهُوَ مَصْدَرٌ لَا مِنْ لَفْظِ الْعَامِلِ فِيهِ، مُقَارَنٌ لَهُ فِي الْوُجُودِ، أَعَمٌّ مِنْهُ، جَوَابٌ، لِقَائِلِ 5. İbn Mu'tî'nin yukarıdaki ifadesinden anlaşıldığına göre o, mef'ûlün lehin masdar olmasını, âmilinin lâfzından olmamasını, varlıkta âmili ile aynı zamanda olmasını, ondan daha genel olmasını ve "niçin?" sorusuna cevap olmasının şart olduğunu bildirmektedir. Müellif, verdiği şu örnekte; Tavîl¹⁶

وَأَغْفِرُ عَوْرَاءَ الْكَرِيمِ ادَّخَارُهُ وَ أَعْرِضُ عَنْ شَتْمِ الْإِيمِ تَكْرَرًا¹⁷

11 İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eseri*, metin, s. 8.

12 es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, III, 7; İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eseri*, s. 27.

13 İbn 'Akîl, Bahâ'uddîn 'Abdullâh, *Şerh İbn 'Akîl*, nşr. Kâsim eş-Şamâ'î er-Rufâ'î, Beyrut, 1408/198, I, 32.

14 Bkz. es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerh'i Cem'i'l-Cevâmi'*, I, 63.

15 İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eseri*, metin, s. 24.

16 Şair, Hâtîm b. 'Abdullah b. Sa'd et-Tâî (öl. 600-610 M.) bkz. Ez-Zubeyr b. Bekkâr, Ebû 'Abdillâh, *el-Ahbâr'u'l-Muvaffakiyyât*, nşr. Sâmî Mekki el-Ânî, Bağdat, 1392/1972, s. 430 vd.; el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec 'Alî b. el-Huseyn, *el-Eğânî*, I-XXVII, nşr. 'Abdu'l-Emîr 'Alî Muhennâ v. dğr., Beyrut, 1412/1992, XVII, 363-394; 'Omer Farrûh, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, I, 186; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 151; daha geniş bilgi için bkz. İsmail Demir *Hâtîm et-Tâ'î Hayatı, Eseri ve Edebî Kişiliği*, basılmamış doktora tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s.62-130.

17 Hâtîm et-Tâ'î, Dîvân, 'Âdil Suleymân Cemâl, 2. Baskı, Kahire, 141/1990, s. 224; Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân B. Kamber, *el-Kitâb*, I-V, nşr. 'Abdussellâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1408/1988, I, 368; III, 127; el-Ehfeş, Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade, *Me'âni'l-Kur'ân*, I-II, nşr. Fâ'iz Fâris, Kuveyt, 1401/1981, I, 167; İsmail Demir *Hâtî et-Tâ'î Hayatı, Eseri ve Edebî Kişiliği*, s. 256.

“Cömert olanın malını biriktirmesi için cimriliğini bağışlarım ve saygıdan dolayı alçağın sövmesinden yüz çeviririm.”

Burada اَدْحَارَ ve تَكْرَمَ kelimelerinin her ikisi de mef'ûlün lehdir, ve görüldüğü gibi yukarıda zikredilen şartları da taşımaktadır. İbn Mu'tî'ye göre اَدْحَارَ ve تَكْرَمَ kelimeleri, âmilleri olan اَعْفَرَ ve اَعْرَضَ fiillerinden daha umumidir. Zira اَدْحَارَ (biriktirmek) ve تَكْرَمَ (saygı), اَعْفَرَ (bağışlama) ve اَعْرَضَ (yüz çevirme) başka fiillerin de sebebi olabilir.

İbn Mu'tî, *Elfiyye*'sinde de bu görüşünü şu beyitleri ile ifade etmektedir. Re-
cez¹⁸

أَمَّا الَّذِي سَمِّيَ مَفْعُولًا لَهُ يَنْصَبُ نَحْوُ : جِئْتُ زَيْدًا قَتَلَهُ
مُقَارِنًا لِلْفِعْلِ فِعْلُ الْفَاعِلِ أَعَمَّ مِنْهُ لَا يَلْفِظُ الْعَامِلِ
بَلْ مُصَدَّرًا جَوَابَ لِمُ مُقَدَّرًا بِاللَّامِ إِلَّا فَيَكُونُ مُظْهِرًا

Görüldüğü gibi burada da İbn Mu'tî, yukarıdaki aynı görüşlerini beyitlerle ifade etmekte ve **جُنْتُ زَيْدًا** “onu (Zeyd'i) öldürmeye geldim.” örneğini vermektedir. O'na göre **جُنْتُ** (öldürmek) kelimesi âmili olan **جَاءَ** (gelmek) fiilinden daha geneldir. Zira **قَتَلَ** (öldürmek) başka fiillerin de sebebi olabilir.

Mef‘ûlün leh olan masdarın/kelimenin, âmilinden daha umumî olması şartını, İbn Mu‘tî’den başka bir âlimin benimsediği bilinmemektedir.

6. İbn Mu'tî, istişnanın tekrarı konusunda müstesnâ minhin açıkça zikredilebileceği görüşündedir. Nitekim o, bu hususta: **وَالْمُسْتَنَى الْمُكَرَّرُ، كَقَوْلِكَ: مَا جَاءَنِي أَحَدٌ إِلَّا إِخْوَتُكَ إِلَّا زَيْدًا**.¹⁹ İfadesini kullanmaktadır. Görüldüğü gibi burada müstesnâ minh olan **أَحَدٌ** kelimesi açıkça zikredilmiştir. Bu konuda İbn Mu'tî'nin görüşüne uyan hiçbir dil bilgini yoktur. Bütün Arap dilcileri eserlerinde bu konuda müstesnâ minhi zikretmemişlerdir.

7. İbn Mu‘tî, nidâ harfleri konusunda şöyle demektedir: وَهِيَ : يَأْ ، وُهَيَاَ ،
، وَأَيْأُ ، وَ أَيْنِ ، وَالْحَمَزَةُ ، وَ أَ فِي النُّدْبَةِ . فَيَاَ ، وَ هِيَاَ ، وَأَيَّاَ ، لِلْبَعِيدِ ، وَأَيْنِ ، وَالْحَمَزَةُ ،
²⁰لِلْقَرِيبِ .

Görüldüğü gibi Müellif, nidâ harflerini ikiye taksim etmiştir:

A- Uzak için olan nidâ harfleri: **يَا ، هَيَّا ، أَيَّا**

B- Yakın için olan nidâ harfleri: أ، أي

18 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s.32-33.

19 İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eseri*, metin, s.22.

20 İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv* Adlı Eseri, *metin*, s. 36.

Yine İbn Mu'tî, *Elfiyye*'sinde de görüşünü şu beyitleriyle ifade etmiştir: Recez²¹

الْقَوْلُ فِي النَّدَاءِ وَالْمُنَادَى يَا ، وَيَا ، وَيَا ، بِهَا يُنَادَى
يَا لِلْبُعِيدِ وَهِيََا وَإِنْ قَرُبَ نُودِي بِالْهَمْزِ وَ أَيْ تَحْوُ: أَرْبُ

İbn İyâz diye meşhur olan Ebû Muhammed Huseyn b. Bedr b. İyâz b. 'Abdillâh (öl. 681/1282) Musannıf'ın münâdâyı ikiye ayırdığını belirtmektedir. İbn Mu'tî dışındaki diğer nahivciler böyle bir taksim yapmamaktadırlar.²²

8. İbn Mu'tî, el-İsmu'l-A'zam yani Allah (الله) lafzının başında nidâ harfinin (يا) hazf edilmemesi gerektiği görüşündedir. O, bu hususta şöyle demektedir: Recez²³

وَأَخْرَفُ النَّدَاءَ قَدْ تَنْحَذِفُ كَمِثْلِ: "رَبَّنَا" وَمِثْلِ: "يُوسُفُ"
إِلَّا عَنْ اسْمِ اللَّهِ وَالْإِشَارَةِ فَلَا تَحْذَفُ فِيهِمَا أَحَدٌ اخْتِصَارًا
لَوْ قُلْتُ: "هَذَا" فِي النَّدَا "اللَّهُ" وَشَبَّهَ هَذَا وَقَعَ اشْتِبَاهُ

Yukarıdaki beyitlerde İbn Mu'tî, رَبَّنَا ve يُوسُفُ gibi isimlerin başında nidâ harfinin (يا) hazfedilebileceğini ancak Allah (الله) ismi ve هَذَا gibi ism-i işaretlerden hazfedilemeyeceğini, eğer nidâ kastedilerek هَذَا (bu) ve Allah (الله) denirse bir benzeşme olacağını ifade etmektedir.

es-Suyûtî, İbnu's-Sâiğ 'Abdurrahmân b. Yûsuf (öl. 845/1442)'un İbn Mu'tî'nin el-İsmu'l-A'zam yani Allah (الله) lafzının başında nidâ harfinin (يا) hazf edilmemesi görüşünde olduğunu ve bu kanaatini benzeşmeye bağladığını, İbnu'l-Habbâz, Ahmed b. Huseyn (öl.637/1239-40)'ın da İbn Mu'tî'nin görüşünü haklı bulduğunu çağrılan/münâdâ ile münâdî/çağıranın birbirine karışacağını ancak الله اغْفِرْ لِي (Allah'ım beni affet) dendiğinde böyle benzerlik ve karışmanın olmayacağı, ifade etmektedir. İbnu's-Sâiğ ise İbn Mu'tî'nin manada benzeşme ve karışıklığın olduğu yerde nidâ harfi (يا) hazfedilemez, demesi gerekirdi, diye söylemektedir.²⁴

21 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s.52.

22 Bkz. es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, II, 248-50; es-Suyûtî, *Hem'u'l- Hevâmi' fî Şerh'i Cem'i'l-Cevâmi'*, II, 26-30.

23 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s.53.

24 es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, II, 251-52; krş. es-Suyûtî, *Hem'u'l- Hevâmi' fî Şerh'i Cem'i'l-Cevâmi'*, II, 32-34.

Takiyyüddîn İbrâhîm b. el-Huseyn, *Elfiyye* şerhinde; nidâ harfi hazfedilip هَذَا kastedilerek هَذَا (bu) denildiğinde manada bir karışma ve benzeşme olacağı görüşünde olup İbn Mu'tî'ye katılmaktadır.²⁵

9. İbn Mu'tî, lafzatullahdaki elif-lâmın (ال) hemzeden bedel olduğu ve ahdiyyet ifade ettiği görüşündedir.²⁶ Kendisinden yaklaşık üç asır önce yaşamış olan Ebû 'Alî el-Fârisî (öl. 377/987) de bu görüştedir. Yani Müellif bu görüşünde Ebû 'Alî el-Fârisî'ye uymuştur.²⁷

10. İbn Mu'tî, Nudbe (الندبة) konusunda, sonunda elif (ل) ve ha (هـ) bulunan mendûb (المندوب) olan kelimeye elifin (ل) bitişmesini caiz görmektedir. Nitekim O, bu hususta şöyle demektedir. Serî²⁸

وإن نَدَبْتُ مَنْ تُنَادِي قُلْتُ : وَ زَيْدٌ وَ عَمْرُو وَ إِن أَرَدْتُ
جُئْتُ بـ"يا" فَقُلْتُ : يَا سَعِيدَاهُ وَ فِي الْمُضَافِ : يَا عُيَيْدَ اللَّهِاه

Görüldüğü gibi yukarıdaki beyitte İbn Mu'tî, يَا عُيَيْدَ اللَّهِاه وَ فِي الْمُضَافِ mendûbun izâfet terkîbi(isim tamlaması) olması durumunda sonunda elif (ل) ve ha (هـ) bulunan keli meye elifi (ل) bitştirmiştir. يَا عُيَيْدَ اللَّهِاه örneğinde mendûb olan اللَّهُاه izâfetinde اللَّهُاه kelimesi, kendisine elif (ل) ve ha (هـ) bitişmeden önce الله şeklindeydi. Yani Allah (الله) lafzının sonunda elif (ل) ve ha (هـ) harfleri mevcuttu ve İbn Mu'tî'ye göre böyle bir kelimeye elif (ل) ve ha (هـ) harflerinin bitişmesi caizdir.

İlk defa bu görüşü ortaya atan İbn Mu'tî'dir. Daha sonra bu görüşü benimseyen nahivciler de olmuştur.²⁹ Nahivcilerden bir kısmı da bu görüşe karşı çıkmaktadırlar.³⁰

25 Takiyyüddîn İbrâhîm b. el-Huseyn, *es-Saffetü's-Saffiyye fî Şerhi ed-Dürretü'l-elfiyye*, II, 196.

26 İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eseri, metin*, s. 52.

27 İbnu Manzûr, Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Dâr Sâdır, tsz, X, 469, اله (ELH) maddesi.

28 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s.54.

29 es-Suyûtî, *Hem'u'l- Hevâmi fî Şerh'i Cem'i'l-Cevâmi*, II, 51.

30 İbn Mâlik, Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdillâh, *Şerhu't-Teshîl teshîlu'l-fevâid ve tekmi'lü'l-mekâsid*, I-III, nşr. Muhammed 'Abdulkâdir 'Attâ-Târik Ferhî es-Seyyid, Beyrut, 1422/2001, III, 274; *Şerhu'-Tasrîh 'alâ't-Tavdîh ve bihamişihî Haşiyet'u Yâsin*, I-II (tek mücellet), Mısır, 1325 h,II, 182; *Hâşiyetu's-SabbânŞerhu'l-Esmûni 'alâ Elfiyyeti İbn-i Mâlik ve ma'ahu Şerh-u Şevâhid-i li'l-'Aynî*,I-IV(tek mücellet),nşr. Tâha 'Abdurrauf Sa'd, el-Mektebetü't-Tevfikiyye, tsz. III,250 vd.

11. İbn Mu'tî, nâib-i fâil konusunda; *وَإِنَّمَا أَنْ يَكُونَ* *وَالْمَجْرُورُ مُقَامَهُ* *وَيُقَامُ الْمَصْدَرُ مُقَامَ الْفَاعِلِ*, *وَقَدْ يُقَامُ الظَّرْفُ مِنَ الزَّمَانِ أَوْ الْمَكَانِ مُقَامَ الْفَاعِلِ*.³¹

(fâilin yerine gelecek isme gelince bu ya mef'ûlün bih olur ki asıl olan budur ve o varken başka herhangi bir kelimenin onun yerini alması mümkün değildir. Eğer cümlede mef'ûlün bih yoksa nâib-i fâil câr - mecrûr, mastar, zarf-ı zaman veya mekân olur.) demektedir. Müellif, bu hususu *Elfiyye*'sinde de yukarıdaki şekilde açıklamaktadır.³²

Görüldüğü gibi İbn Mu'tî, nâib-i fâil konusunda mef'ûlün bih bulunan cümlede, ondan başkasının nâib-i fâil olamayacağını ifade etmekte ve Basra Ekolünün görüşüne uymaktadır.³³ Ancak, mastar, mef'ûlün bih bulunmayıp câr - mecrûr, mastar, zarf-ı zaman veya mekân bulunan cümlede ise önce câr – mecrûr, ikinci olarak mastar, daha sonra ise zarfın nâib-i fâil olması gerektiği şeklinde bir sıralamada bulunmak suretiyle infirat etmiştir. Bu görüşü takip eden başka bir dilciyi de bilmiyoruz.³⁴

12. Müellif, 'atf konusunda 'atf harflerini on tane olarak vermekte ve *إِمَّا* harfinin de bunlardan olduğunu belirtmektedir. Nitekim o, bu hususta şöyle:
³⁵ *وَإِذَا فِيهِمْ مَشْهُورٌ الشَّكُّ وَالْإِهْمَامُ أَوْ لِلتَّخْيِيرِ وَالْإِبَاحَةِ*.³⁵

(ev ve immâ harflerine gelince, bunlar şüphe ve belirsizlik veya tercih ve serbestlik içindir.) demektedir.

Yine aynı konuda *Elfiyye*'sinde de yukarıdakine benzer şekilde şöyle demektedir. Recez ³⁶

وَأَوْ وَ إِمَّا فِيهِمْ مَشْهُورٌ الشَّكُّ وَالْإِهْمَامُ وَالْتَّخْيِيرُ

Yukarıdaki beytinde de İbn Mu'tî, ev ve immâ harflerinin şüphe, belirsizlik ve tercih için olduğunu belirtmektedir.

İbn Mu'tî bu görüşünde yalnız değildir, aynı görüşte olan başka dilciler de vardır.³⁷

31 İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eseri*, metin, s. 14.

32 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s.34.

33 İbn 'Akîl, *Şerh İbn 'Akîl*, I, 404.

34 Krş. *Şerhu'l-Tasrîh 'alâ't-Tavdîh ve bihamişihî Haşiyet'u Yâsin*, I, 287 vd; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerh'i Cem'i'l-Cevâmi'*, I, 520.

35 İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eseri*, metin, s. 54.

36 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s. 41.

37 Bkz. İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğn'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'arîb*, I, 377-398; *Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn-i Mâlik* (el-müsemma) *Menhecü's-Sâlik ilâ Elfiyyeti İbn-i Mâlik*, I-IV, nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Mısır, 1358-1365/1939-1965, IV, 491-496.

13. İbn Mu'tî, et-tasğîr (التَّصْغِيرُ) konusunda, tasğîru't-terhîm (تَصْغِيرُ التَّرْحِيمِ) “aslen küçültmeye uygun bir ismi ziyade harflerinden arındırdıktan sonra küçültmektir.”³⁸ ile ilgili olarak onun şaz (kural dışı) olduğunu bildirmektedir.

Nitekim o, bu hususta *Kitâbu'l-Fusûl*'unda şöyle demektedir:

(bu konuda tasğîru't-terhîm و شَذَّ فِي هَذَا الْبَابِ تَصْغِيرُ التَّرْحِيمِ، تَقُولُ فِي أَزْهَرٍ : زُهَيْرٌ.³⁹ (Yukarıdaki örnekte, أَزْهَرٍ kelimesindeki أ (e) harfî zaid olduğu için tasğîru't-terhîm⁴⁰inde bu harf atılmış ve زهر kelimesi tasğîr yapılmıştır.

Yine bu hususta İbn Mu'tî, *Elfiyye*'sinde ise şöyle demektedir. Recez⁴¹

و شَذَّ قَوْهُمْ : زُهَيْرٌ صُعْرًا مُرَمَّكََا كَذَا عُنَيْمٌ حُمْرًا

“Onların sözlerinde; terhîm için زُهَيْرٌ ve yine tahkir (aşağılama) için عُنَيْمٌ kelimelerini tasğîr yapmaları şazdır.”

İbn Mu'tî, bu konuda yukarıdaki görüşüyle infırat etmiş olup aynı görüşü paylaşan başka bir âlime rastlanmamıştır.⁴²

14. Müellif, ibdâl konusunda kendisi sakin olup kendinden önceki harf kesre-i lâzime ile meksûr olduğunda vâv (و) harfinin, ye (ي) harfine dönüşeceğini bildirmektedir. O, bu hususta şöyle; كُؤْلٌ وَاوٍ سَكَنْتَ وَقَبْلَهَا كَسْرَةٌ

demektedir. Görüldüğü gibi yukarıda verilen örneklerde مِوَزَانٍ و مِوَقَاتٍ kelimelerinin aslı مِزَانٍ و مِيقَاتٍ dır. Her iki kelime de vâv (و) harflerinden önceki harekesi kesre-i lâzimedir. İbn Mu'tî'ye göre adı geçen vâv (و) harflerinin ye (ي) harfine dönüşmesinin sebebi de budur.

38 Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfî*, I-IV, İran, 1428/2007, IV, 356-537; krş. es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerh'i Cem'i'l-Cevâmi'*, III, 354.

39 İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adl Eseri*, metin, s. 62.

40 Terhîm için bkz. Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfî*, IV, 89; Hanbelizâde Muhammed Şakir, *Temrînli ve İ'râblı Arapça*, nşr. Hüseyin Elmalı, İzmir, 2010, s. 258.

41 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s. 61.

42 el-Muberrid, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktadab*, I-V, nşr. Muhammed 'Abdulhâlık 'Usayme, Kahire, 1425/1994, II, 291 vd.; ; *Şerhu'l-Tasrîh 'alâ't-Tavdîh ve bihamişihî Haşiyet'u Yâsin*, II, 323-324; *Hâşiyet'u's-Sabbân*, IV, 238-239; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerh'i Cem'i'l-Cevâmi'*, III, 354 vd; krş. Takiyyüddîn İbrâhîm b. el-Huseyn, *es-Saffetü's-Safiyye fî Şerhi ed-Dürretü'l-elfiyye*, II, 401-402.

43 İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adl Eseri*, metin, s. 72

İbn İyâz, kesre-i lâzime şartının başka hiçbir bilgin tarafın konulmadığını bildirmektedir.⁴⁴ Nitekim bu şarta İbn Mu'tî de konu ile ilgi beytinde yer vermemektedir. Recez⁴⁵

وَالْوَاوُ إِن يَسْكُنْ وَقَبْلَهُ انْكَسَرَ فَأَقْلِبْهُ يَاءً نَحْوُ : مِيزَانِ اشْتَهَرَ

Vâv harfine gelince eğer kendisi sakin ve kendinden önceki harf de kesre olursa, onu ye harfine dönüştür. Meşhûr مِيزَانِ örneğinde olduğu gibi.”

Görüldüğü gibi adı geçen kesre-i lâzime şartına yukarıdaki beyitte yer verilmemiştir.⁴⁶

15. İbn Mu'tî, cem'i mükesser konusunda رَجُلٌ kelimesinin kırık çoğulunun رَجُلَةٌ şeklinde, ilk harfinin fetha ve ikinci harfinin de sükûn ile geldiğini bildirmektedir. Nitekim *Elfiyye*'sinde şöyle demektedir. Recez⁴⁷

وَفَعْلَةٌ كَرَجُلٍ وَفَعْلَةٌ جَبَبَةٌ ثِيَرَةٌ وَحَسَلَةٌ

Görüldüğü gibi yukarıdaki beytinde İbn Mu'tî, فَعْلٌ kalıbındaki رَجُلٌ kelimesinin (isim) kırık çoğulunun, فَعْلَةٌ vezninde رَجُلَةٌ şeklinde geldiğini söylemektedir.

Bazı dilciler bu çoğul şeklinin sülâsî kelimelerinin cem'i mükesser kalıplarının üçüncüsü olup sadece bir isimde gerçekleştiğini onun da رَجُلٌ kelimesi olduğunu, bazılarının da رَجُلَةٌ kelimesinin رَجُلٌ kelimesinin cem'i mükesseri olmadığını, kendi başına bir çoğul isim olduğunu ifade ettikleri bildirilmektedir.⁴⁸

İbnu's-Serrâc diye meşhur olan Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. Serrâc (öl. 326/928) sülâsî isimlerin cem'i mükesser kalıplarının on tane olduğunu bildirmekte, adı geçen kalıbı da üçüncü olarak zikretmektedir.⁴⁹ Bu hususta diğer bazı kaynaklarda da az da olsa değişik bilgilere yer verilmektedir.⁵⁰

Sıralamaya çalıştığımız bu görüşler, bizim çıkarabildiğimiz İbn Mu'tî'nin, eserlerinden *Kitâbu'l-Fusûl* ve *ed-Dürretü'l-elfiyye*'sinde nahiv ilmüne getirdiği

44 İbn Mu'tî, *el-Fusûlu'l-hamsûn*, s. 72.

45 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s. 71.

46 Daha geniş bilgi için bkz. Takiyyüddîn İbrâhîm b. el-Huseyn, *es-Saffetü's-Safiyye fî Şerhi ed-Dürretü'l-elfiyye*, II, 618.

47 İbn Mu'tî, *ed-Dürretü'l-elfiyye*, s. 58.

48 *Şerhu'l-Tasrîh 'alâ't-Tavdîh ve bihamişihî Haşiyet'u Yâsin*, I I, 301.

49 İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl, *el-Usûl fî'n-Nahv*, I-III, nşr. 'Abdu'l-Huseyn el-Fetlî, Müessesetü'r-Risâle, tsz. II, 430-431.

50 Sîbeveyh, III, 573-574; Takiyyüddîn İbrâhîm b. el-Huseyn, *es-Saffetü's-Safiyye fî Şerhi ed-Dürretü'l-elfiyye*, III, 333.

yenilikler, inifrat ettiği görüşler ve daha sonraki âlimlerin kendisine uyduğu görüşleridir.

Sonuç

Günümüzün çok konuşulan ve en zengin dillerinden biri olan Arapça'nın gramerinin tespiti ve gelişimi belli birtakım aşamalar geçirmiştir. Gramer çalışmaları, başlangıçta *Kur'ân-ı Kerîm*'in doğru okunup doğru anlaşılması ve Arapça'nın korunması arzusuna yönelik olsa da sonraları gramerin (dil bilgisi) öğrenme ve öğretmeyi de içine alan bir bilim dalı haline geldiği ve bu alanda çeşitli ekollerin ortaya çıktığı, çok fazla ilmi müzakere ve tartışmaların yapıldığı bilinen bir gerçektir.

Doğuda gramer çalışmaları, başlıca üç mektep tarafından yürütülmüştür.

- A- En önemli temsilcileri, Ebû 'Amr b. El-'Alâ' (öl. 154/770), el-Halîl b. Ahmed (öl. 175/791), Sîbeveyh, Yûnus b. Habîb (öl. 182/798), Ebû Zeyd el-Ensârî (öl. 215/830), el-Asma'î (öl. 216/8319), Ebû Hâtim es-Sicistânî (öl. 255/866) ve Ebu'l-'Abbâs el-Muberrid (öl. 285/898) olan Basra mektebi.
- B- İlk olarak Basralı âlimlerle çalışırken daha sonra Kûfe'ye giderek bağımsız çalışmaya başlayan er-Ru'âs'î (öl. 175/791) tarafından kurulan, el-Kisâ'î (öl. 189/804), el-Ferrâ' (öl. 207/822) ve Sa'leb (öl. 291/903)'i en önemli temsilcileri olduğu Kûfe mektebi.
- C- Bu iki ekol arasındaki anlaşmazlıkları giderici ve uzlaştırıcı bir özellik taşıyan Bağdat mektebi. ez-Zeccâc (öl. 311/923), İbnu's-Serrâc (öl. 316/), ez-Zeccâcî (öl. 339/950), es-Sîrâfî (öl. 368/978), Ebû 'Alî el-Fârîsî (öl. 377/987) ve ez-Zemahşerî (öl. 538/1144) bu ekolün en önemli şahsiyetleridir.

İbn Mu'tî mutaassıp bir ilim adamı değildir. O, zaman zaman yukarıda adı geçen ekollerin görüşlerine de yer vermektedir. Ancak Arap grameri ile ilgili eserlerine (*ed-Durretu'l-elfiyye* ve *el-Fusûlu'l-hamsûn*) baktığımızda onun Basra Nahiv Mektebi yanlısı olduğunu görmekteyiz. Yine onun hocası el-Cezûlî'nin görüşlerine de büyük bir ehemmiyet verdiğini müşahade etmekteyiz.

Biz, İbn Mu'tî'nin *ed-Durretu'l-elfiyye* ve *el-Fusûlu'l-hamsûn* isimli iki eserini inceleyerek kendine ait görüşlerini çıkarmaya çalıştık. O'nun adı geçen iki eserinden biri olan *ed-Durretu'l-elfiyye*'sinde 1021 beyit yer almakta, ilk 16 beyti mukaddime ve diğerleri de gramer konularını içermekte olup 86 ayrı konu şeklinde düzenlenmiştir. Diğerinde ise (*el-Fusûlu'l-Hamsûn*) konular 5 baba ve her bab da 10 fasıla ayrılmak suretiyle gramer ele alınıp işlenmiştir.

Müellifin Arap grameri ile ilgili kendine ait olup başkası tarafından paylaşılmayan görüşleri olduğu gibi bazen de başka dil bilginleri tarafından benimsenen görüşleri vardır. Biz bu görüşlerini 15 maddede topladık.

Biz bu çalışmamızda, İbn Mu'tî'nin Arap grameri alanında rey (görüş) sahibi âlimlerden biri olduğu kanaatine vardık. Nitekim o, kendi alanında söz sahibi ve başkalarını etkileyebilen büyük bir âlimdir.

KAYNAKÇA

- Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, I-IV, İran, 1428/2007.
- el-Ehfeş, Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade, *Me'âni'l-Kur'ân*, I-II, nşr. Fâ'iz Fâris, Kuveyt, 1401/1981.
- Hanbelizâde Muhammed Şakir, *Temrînli ve İ'râblı Arapça*, nşr. Hüseyin Elmalı, İzmir, 2010.
- Hâşiyetu's-Sabbân Şerhu'l-Esmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn-i Mâlik ve ma'ahu Şerh-u Şevâhid-i li'l-'Aynî*, I-IV (tek mücellet), nşr. Tâha 'Abdurrauf Sa'd, el-Mektebetü't-Tevfikiyye, tsz.
- Hâtim et-Tâ'î, Dîvân, 'Âdil Suleymân Cemâl, 2. Baskı, Kahire, 141/1990.
- İbn 'Akîl, Bahâ'uddîn 'Abdullâh, *Şerh İbn 'Akîl*, nşr. Kâsim eş-Şamâ'î er-Rufâ'î, Beyrut, 1408/198.
- İbn Hişâm el-Ensârî, 'Abdullah Cemâluddîn, *Muğn'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'arîb*, I-VII, nşr. 'Abdullatîf Muhammed el-Hatîb, Kuveyt, 1421/2000.
- İbn Mâlik, Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdillâh, *Şerhu't-Teshîl teshîlu'l-fevâid ve tekmlü'l-mekâsid*, I-III, nşr. Muhammed 'Abdulkâdir 'Attâ-Târk Ferhî es-Seyyid, Beyrut, 1422/2001.
- İbnu Manzûr, Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Dâr Sâdır, tsz.
- İbn Mu'tî, Yahyâ b. 'Abdilmu'tî b. 'Abdinnûr, *ed-Dürretü'l-elfiyye Elfiyyetü İbn-i Mu'tî fi'n-nahv ve's-sarf ve'l-hatt ve'l-kitâbe*, nşr. Süleymân İbrâhîm el-Belkîmî, Kahire, 2010.
- İbn Mu'tî, *el-Fusûlu'l-hamsûn*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kahire, 1392/1972.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl, *el-Usûl fi'n-Nahv*, I-III, nşr. 'Abdu'l-Huseyn el-Fetlî, Müessesetü'r-Risâle, tsz.
- el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec 'Alî b. el-Huseyn, *el-Eğânî*, I-XXVII, nşr. 'Abdu'l-Emîr 'Alî Muhennâ v. dğr., Beyrut, 1412/1992.
- İsmail Demir *İbn Mu'tî ve Kitâbu'l-Fusul Fi'n-Nahv Adlı Eseri*, basılmamış y. lisans tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
- İsmail Demir *Hâtim et-Tâ'î Hayatı, Eseri ve Edebî Kişiliği*, basılmamış doktora tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- el-Muberrid, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktadab*, I-V, nşr. Muhammed 'Abdulhâlîk 'Usayme, Kahire, 1425/1994.
- Nevzat H. Yanık, "İbn Mu'tî", *DİA, (Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)* İstanbul, 1999, XXI.
- 'Omer Farrûh, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, I-III, Beyrut, 1388-89/1969-72.
- Sîbeveyh, Ebû Bîşr 'Amr b. 'Osmân B. Kamber, *el-Kitâb*, I-V, nşr. 'Abdussellâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1408/1988.

- es-Suyûtî, Celâluddîn ‘Abdurrahmân, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir fi’n-nahv*, I-IV, nşr. ‘Abdulilâh Nebhân, İbrâhîm Muhammed ‘Abdullah, Ğâzî Muhtâr Tuleymât, Ahmed Muhtâr eş-Şerîf, Dimaşk, 1406/1985.
- es-Suyûtî, Celâluddîn ‘Abdurrahmân, *Hem’u’l- Hevâmi’ fî Şerh’i Cem’i’l-Cevâmi’*, I-III, nşr. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut, 1418/1998.
- Şerhu’l-Eşmûnî ‘alâ Elfiyyeti İbn-i Mâlik (el-müsemmâ) *Menhecü’s-Sâlik ilâ Elfiyyeti İbn-i Mâlik*, I-IV, nşr. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd, Mısır, 1358-1365/1939-1965.
- Şerhu’-Tasrîh ‘alâ’t-Tavdîh ve bihamişihî Haşiyet’u Yâsin, I-II (tek mücellet), Mısır, 1325 h, Şevkî Dayf, *el-Medârisü’n-Nahviyye*, Kahire, 1967.
- Takiyyüddîn İbrâhîm b. el-Huseyn, *es-Saffetü’s-Safiyye fî Şerhi ed-Dürretü’l-elfiyye*, I-III, nşr. Muhsin b.sâlim el-‘Umeyrî, Câmî‘atu Ummi’l-Kurâ, 1419-20/1998-2000.
- ez-Zubeyr b. Bekkâr, Ebû ‘Abdillâh, *el-Ahbâru’l-Muaffakiyyât*, nşr. Sâmi Mekkî el-‘Ânî, Bağdat, 1392/1972.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A‘lâm*, I-XII, Beyrut, 1969.